

Лук'янов Д. В.,

кандидат юридичних наук, начальник управління планування
і координації правових досліджень
Національної академії правових наук України

ПОНЯТТЯ «Правова сім'я» В ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню методологічного значення такої категорії юридичної науки як «правова сім'я». Розкрито дослідницькі завдання, що вирішуються за допомогою її введення до понятійного апарату порівняльно-правових досліджень.

Ключові слова: правова система, класифікація правових систем, правова сім'я, види правових сімей.

Постановка проблеми. Людство увійшло до третього тисячоліття з численним різноманіттям існуючих правових систем. Кожна національна правова система має як спільні, так і відмінні ознаки з правовими системами інших держав, адже в кожній країні історично під впливом традицій, культури, менталітету та інших факторів соціально-економічного й політичного характеру склалася своя правова система. Підкреслюючи глибоку різницю в організації правових систем сучасності, порівняльне правознавство водночас допускає можливість їх зіставлення за певними принциповими критеріями для виявлення спільних ознак. Для позначення групи правових систем, що мають схожі юридичні ознаки, які дають підстави говорити про відносну єдність систем, порівняльне правознавство користується специфічною термінологією: «сім'я правових систем», «правові кола», «форма правових систем», «структурна спільність». Проте найбільшого поширення в сучасній компаративістиці набув термін «правова сім'я»¹.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Правосімейний» підхід (*the legal families approach*), який іноді звинувачують в суто західному характері, а тому – в упередженості [2, р. 54], спрямований на пошук відповіді на одне базове питання: чи може вся значна кількість правових систем світу бути поділена на декілька великих систем (сфер, сімей, груп)? І якщо раніше порівняльне правознавство виходило із розуміння правових систем здебільшого як правових систем держав із суто з формальної точки зору, то сьогодні утверджується їх більш широка характеристика, що включає до змісту правової системи не тільки правові норми і інститути, судові прецеденти й доктрини, але й також елементи соціальних відносин, історичні фактори, ідеологію, культуру і традиції [3, р. 722; 4, р. 382]. Так, В.Н. Карташов визначає правову систему як «єдиний комплекс органічно пов'язаних і таких, що взаємодіють між

собою правових явищ (права, правосвідомості, юридичної практики тощо), за допомогою якого здійснюється цілеспрямований вплив на поведінку людей, їх колективів і організацій, а також юридичне забезпечення різноманітних сфер суспільного життя [5, с. 49]. Широке розуміння правової системи запропоновано й іншими вченими.

Правова система кожної держави відображає закономірності розвитку даного суспільства, його історичні, національні, культурні особливості. І якщо б сьогодні в когось виникло бажання охопити одним дослідженням всі правові системи, він, за справедливим зауваженням професора А. Саїдова, просто потонує в емпіричному матеріалі. У ХХ столітті кількість лише національних правових систем збільшилася майже втричі й нині наближається до двохсот, тож вивчити кожну окремо правову систему не можливо. Тому дослідження насамперед повинно бути обмеженим числом правових систем. Саме їх вивчення є найбільш корисним. Крім того, дослідження можна сконцентрувати на порівнянні правових сімей як певних «моделей», особливих типів права, до яких входить більш-менш значна кількість правових систем.

На думку вчених-компаративістів, ситуація з об'єднанням правових систем у правові сім'ї нагадує ситуацію зі світовими релігіями. Так, християнство об'єднує католицизм, православ'я та протестантизм, які, попри їх принципову розбіжність, засновані на фундаментальній єдності. Можна також провести паралель із об'єднанням національних мов у мовні сім'ї, яке проводять вчені-лінгвісти (наприклад, українська мова входить до підгрупи східнослов'янських мов слов'янської групи, яка, у свою чергу, є складовою індоєвропейської мовної сім'ї). До речі, ідея об'єднання правових систем у певні групи виникла в компаративістів другої половини ХІХ століття саме під впливом лінгвістики.

Поняття «правова сім'я», під якою розуміють певну сукупність правових систем, об'єднаних спільністю найбільш важливих рис, що вказують на суттєву схожість цих систем, має суттєве значення для порівняльного правознавства. Так, використання цього поняття полегшує порівняльно-правові дослідження², сприяє «досягненню розуміння світової панорами правових систем», дозволяє «намалювати глобальну мапу права» [7, р. 478], сформувати загальне уявлення про правову картину світу. Так, в

¹ Прихильники використання саме поняття «правова сім'я» вказують, зокрема, на таку його перевагу як можливість продовжити метафору і говорити про родинні зв'язки між правовими системами: про дітей і батьків, близьких і дальніх родичів тощо. Умовно кажучи, з'являється певна правова генетика, виявляється історичний взаємозв'язок між правовими системами. Деякі вчені навіть заходять так далеко, що називають порівняльне правознавство наукою про історичні зв'язки між правовими системами [1, р. 98].

² Окремі вчені навіть пропонують поділ порівняльного правознавства на дві важливі сфери досліджень: макрокомпаративістику і мікрокомпаративістику. Якщо остання має справу із окремими юридичними нормами, інститутами, розглядає спеціальні правові конфлікти тощо, то макрокомпаративістський рівень фокусується на широкіх питаннях. Серед таких питань – систематизація, групування і класифікація правових систем світу [6, р. 112].

юридичній літературі підкреслюється, що «якщо правова система є своєрідною внутрішньою мапою національного права, то типологія (класифікація) правових систем створює своєрідну «правову мапу світу», яка розкриває специфіку інститутів, що використовуються для юридичного регулювання в тих чи інших країнах, і виявляє, до яких правових сімей належать правові системи народів (держав) земної кулі» [8, с. 127].

Поняття «правова сім'я» не тільки сприяє формуванню загального уявлення про право, але й допомагає у вивченні окремих правових систем. Завдяки об'єднанню правових систем у правові сім'ї компаративісти можуть виявити внутрішню спільність принципів та інститутів правових систем, побачити загальну основу правових систем, яка ховається за їхньою зовнішньою різноманітністю.

Допомога в пізнанні окремих правових систем є особливо відчутною в ситуації, коли дослідник починає вивчення іноземної правової системи. Віднесення конкретної правової системи до певної правової сім'ї дозволяє, навіть без детального знайомства з конкретним правовим матеріалом, зробити низку висновків про її характерні риси. Це свого роду дедукція: відомо, що певна правова сім'я має певні характерні особливості. Також відомо, що правова система, яка досліджується, належить до цієї правової сім'ї. Отже, ми можемо зробити висновок про те, що даній правовій системі притаманні певні характерні особливості. Це дає можливість відразу ж сконцентруватись на їх дослідженні.

Поняття «правова сім'я» має наукове значення і для теоретиків права, оскільки принципово важливі особливості права, однотипні елементи, його якості та риси розкриваються великою мірою саме в сім'ях національних правових систем.

У той же час, є очевидним той факт, що жодна класифікація не може бути єдино правильною, оскільки будь-яке групування правових систем здійснюється у певному методологічному контексті, з озиранням на конкретні дослідницькі цілі. Саме тому кожен такий поділ правових систем на правові сім'ї буде мати відносний характер. Крім того, компаративісти вимушені заздалегідь визнавати набагато більш умовний характер класифікацій правових систем, що лягає в основу виокремлення правових сімей, аніж класифікацій у ботаніці чи зоології [9, р. 34]. Саме тому в юридичній літературі можна зустріти зізнання у тому, що в дійсності в реальному житті «немає і не може бути завершеної правової або будь-якої іншої класифікації, і будь-яка виокремлювана правова сім'я неминуче буде мати відносний характер» [10, с. 22].

Головна складність класифікацій правових систем, на підставі яких можна було б виокремити правові сім'ї, полягає у знаходженні належного критерію для такої класифікації. І західній, і вітчизняній науці порівняльного правознавства відомі спроби проведення класифікацій правових систем як на підставі лише одного або декількох близьких критеріїв, так і шляхом використання відразу цілої низки різноманітних підстав для порівняння правових систем між собою [11, р. 131]. Одні вчені за допомогою класифікацій намагаються підкреслити спільні риси правових систем (інтегративні порів-

няння), інші – ставлять за мету визначити їх відмінні ознаки (контрастні порівняння) [7, р. 478]. При цьому дуже часто за основу порівняння беруться такі критерії як схожість в історії формування, ідеології, правових стилях, правовому мисленні, рівні кодифікації права, обґрунтуванні судових рішень, структурі системи права, правовому менталітеті, в системі підготовки юристів, ставленні закону до релігії і політики, економічних основах права, в доктрині джерел права, емпіричній ефективності формальних правових приписів, ролі традиції в сфері права тощо.

Історія розвитку порівняльно-правових досліджень виробила декілька найбільш ґрунтовних теорій правових сімей. Так, у 1913 році Г. Созе-Алль запропонував виокремити правові сім'ї за національним критерієм. Це були: індоевропейська, семітська, монгольська правова сім'я та право нецивілізованих народів [12, с. 101]. До першої групи входили зокрема греко-римська, германська, слов'янська, англосаксонська, іранська правові системи. У 1919 році під час 50-річного ювілею французького Товариства порівняльного законодавства його учасники обмежили класифікацію лише трьома сім'ями: французькою, англо-американською та мусульманською [13, с. 121].

Таким, що знаходить підтримку серед вчених, є підхід, запропонований П. Гленом, який в основу класифікації поклав правову традицію. На цій підставі виокремлено звичаєво-правову, талмудичну правову традицію, традицію цивільного права, ісламську традицію, традицію загального права, індуську й азійську [14, р. 67].

У другій половині ХХ ст. найбільшого поширення набули два головні напрями класифікації правових систем. Перший напрям розкрито у класифікації Р. Давида, який запропонував ідею трихотомії – виокремлення трьох основних правових сімей: англо-американської, романо-германської та соціалістичної на основі двох критеріїв – юридичної техніки та однакових філософських, політичних й економічних принципів. Всі інші правові системи він об'єднав під умовною назвою «Інші види суспільного устрою та права», серед яких розглядалося мусульманське, індуське та індійське право, а також правові системи країн Африки та Далекого Сходу [15, с. 25].

Другий напрям був представлений К. Цвайгертом. Він доповнив розроблену класифікацію Армінджона, Нольде та Вольфа та запропонував використовувати як критерій класифікації поняття «правовий стиль», який складається з п'яти факторів (по суті критеріїв класифікації): походження і еволюція правових систем, своєрідність юридичного мислення, специфічні правові інститути, природа джерел права та способи їх тлумачення й ідеологічні фактори. На цих підставах він розрізняв вісім правових сімей: романську, германську, англо-американську, соціалістичну, скандинавську, далекосхідну, ісламську та індуську [12, с. 117].

Компаративісти Дж. Меррімен і Д. Кларк, використовуючи як критерій класифікації правових систем правові традиції, дійшли висновку, що в сучасному світі існує три основні правові сім'ї: цивільне, загальне і соціалістичне право, а також «всі інші» правові сім'ї. Останні географічно розташовані в Азії, Африці і на

Ближньому Сході. До їх складу, відповідно, входять ісламське, індуське, іудейське, китайське, корейське, японське право і африканське право.

Одним із представників компаративістських вчень, якими було запропоновано класифікації правових систем, є А. Шнітцер. Ним було запропоновано концепцію, в основу якої покладено правову історію. На цій підставі було виокремлено: право культурних народів Середземномор'я, євро-американська правова сфера, релігійне право, що включає в себе єврейське, християнське і ісламське право, а також право афро-азійських народів. Надалі вчений допрацював цю систему, розділивши євро-американську правову сферу ще на чотири групи: романського, германського, слав'янського і англо-американського права. Концепція А. Шнітцера сьогодні має послідовників, які підкреслюють важливість правового менталітету і правової культури як критеріїв класифікації правових систем [4, р. 390].

Сучасні російські та вітчизняні автори тією чи іншою мірою також використовують ці основні класифікації. Так, Ю.О. Тихомиров розрізняє континентальну (романо-германську) правову сім'ю, сім'ю загального права, соціалістичну правову сім'ю, сім'ю релігійно-моральної орієнтації, а також північноєвропейського, латиноамериканського права та кочуючи правові сім'ї [16, с. 113]. А. Х. Саїдов виокремлює наступні правові сім'ї: загального права, романо-германську, скандинавську, латиноамериканську, соціалістичну, мусульманську, індуську, звичаєву (африканську) та далекосхідну [13, с. 125]. М.М. Марченко досліджує дві найбільш поширені та «впливові» правові сім'ї – англосаксонську та романо-германську, а також соціалістичну та постсоціалістичну, іудейську та мусульманську [10, с. 76].

О.Ф. Скакун виокремлює наступні типи (сім'ї) правових систем: романо-германський, англо-американський, змішаний, релігійний, традиційний та соціалістичний [17, с. 311]. О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко досліджують романо-германську, англосаксонську, соціалістичну та сім'ю традиційного права [18, с. 569]. Л.А. Луць розрізняє наступні типи сучасних правових систем світу: романо-германський, англо-американський, змішаний (за підтипами – дуалістичний: скандинавський, латиноамериканський; релігійно-общинний: мусульманський, індуський; традиційно-філософський: японський, китайський; звичаєво-общинний [19, с. 12]. Х. Бехруз розглядає романо-германську, англо-американську, далекосхідну та правову сім'ю звичаєвого права, а також окремі правові системи: мусульманську, індуську та пострадянські [20, с. 56].

В дослідженнях із порівняльного правознавства можна також зустріти класифікації правових систем на західне право (до якого належать європейська і англо-американська правові сім'ї, що засновані на особистісному підході, уявленнях про справедливість, рівність, свободу, принципи автономії особистості, невтручання держави до приватних сфер життя); східне право (релігійні і традиційні правові сім'ї, засновані на поняттях обов'язку, належного, залежності особи від суспільства і її підпорядкування державі тощо); ідеологічне право (соціалістичні і постсоціалістичні правові системи) [21, с. 182].

Увагу до себе привертає також класифікація, запропонована У. Маттеєм. В її основі – домінування «професійного права», «політичного права» або «традиційного права». Право «західної цивілізації» вчений відносить до «професійного права», в якому норми права і політики мають чіткий критерій розмежування, а правовий процес є досить консервативним. Правові системи «політичного спрямування» характеризуються синкретизмом політико-правового процесу і відсутністю «автономних сфер» політики і права. До держав із такими правовими системами дослідники відносять недостатньо розвинуті країни, де ідеологія значною мірою впливає на розвиток права. Перш за все, це держави Східної Європи, Латинської Америки і Африки (крім країн мусульманського права). Нарешті, третя група правових систем детермінується парадигмою домінування релігійного світогляду [22, р. 23].

Таким, що продовжує концепцію У. Маттея, вважається підхід, запропонований Дж. Вандерліденом. Він виокремлює п'ять основних груп правових систем: системи звичаєвого права (це не обов'язково архаїчні чи примітивні системи, проте окремі групи суспільства продовжують використовувати звичай), доктринальні системи (правові системи, в основі яких – правова доктрина іноземного походження), системи юриспруденції (в них зроблено акцент на рішеннях судів), законодавчі системи (основним джерелом права визнають письмовий кодифікований акт) і системи божественного одкровення (релігійні системи) [4, р. 390].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, маємо наголосити на тому, що право, як явище суспільне, є наслідком формування певної правосвідомості в суспільстві. При чому однаково важливу роль відіграють як правова ідеологія, так і правова психологія. Форма всіх інших явищ правової системи – правових норм та їх системи, джерел права, особливостей правозастосування тощо є наслідком певної правосвідомості суспільства. Водночас застосування такого складного та багатогранного явища у якості критерію поділу може викликати певні складнощі під час дослідження. Тому в деяких випадках, можливим є виокремлення інших додаткових критеріїв, які, з одного боку, повинні найяскравіше відбивати специфіку правосвідомості певного суспільства, а з іншого, бути простими, інструментальними та зручними для порівняння.

Література:

1. Watson A. Legal Transplants: An Approach to Comparative Law / A. Watson. – University of Georgia Press; 2nd edition edition, 1993. – 121 p.
2. Henry H. Kulturfremdes Recht Erkennen: Ein Beitrag zur Methodenlehre der Rechtsvergleichung / H. Henry. – Helsinki: Veröffentlichungen der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Helsinki, 2004. – 129 p.
3. Varga C. The Uniqueness of National Legal Cultures. // The Common Law of Europe and the Future of Legal Education (B. De Witte and C. Forder (eds)) / C. Varga. – Deventer : Kluwer, 1992. – P. 721-733.
4. Husa J. Legal families // Library of Congress Cataloguing in Publication Data. Elgar encyclopedia of comparative law / edited by Jan M. Smits / J. Husa. – Edward Elgar Publishing, 2008. – P. 382-392.
5. Карташов В. Н. Теория правовой системы общества. Учебное

- пособие: В 2-х томах. Т. 2 / В. Н. Карташов. – Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 2006. – 544 с.
6. Örücü E. The Enigma of Comparative Law. Variations on a Theme for the Twenty-First Century / E. Örücü. – Leiden : Martinus Nijhoff Publishers; 1st Edition edition, 2004. – 248 p.
  7. Schlesinger R. B. The Past and Future of Comparative Law / R. Schlesinger // *American Journal of Comparative Law*. – 1995. – № 43. – P. 477-481.
  8. Цагова И. А. Проблемы соотношения и взаимосвязи понятий «система права», «правовая система», «правовая семья» / И. А. Цагова. // *Юристы-Правоведы*. – 2012. – № 4. – С. 125-128.
  9. Bogdan M. Concise Introduction to Comparative Law / M. Bogdan. – Europa Law Publishing, 2012. – 202 p.
  10. Марченко М. Н. Правовые системы современности / М. Н. Марченко. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – 476 с.
  11. Malmström A. The System of Legal Systems. Notes on a Problem of Classification in Comparative Law / A. Malmström. // *Scandinavian Studies in Law*. – 1969. – № 13. – P. 129-149.
  12. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права / Пер. с нем. : В 2-х т. – Том I. Основы: Пер. с нем. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 480 с.
  13. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) / Под ред. В. А. Туманова / А. Х. Саидов. – М. : Юрист, 2009. – 512 с.
  14. Glenn H. P. Legal Tradition of the World: Sustainable Diversity in Law / H. P. Glenn. – Oxford, 2000. – 371 p.
  15. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Международные отношения, 1999. – 456 с.
  16. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма, 1996. – 432 с.
  17. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.
  18. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
  19. Луць Л.А. Типологізація сучасних правових систем світу: Відкрита лекція / Л. А. Луць. – Київ, Сімферополь: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Логос, 2007. – 298 с.
  20. Бехруз Х. Вступ до порівняльного правознавства: Навчальний посібник / Х. Бехруз. – Одеса: Юридична література, 2002. – 328 с.
  21. Винниченко Е. А. Классификация правовых систем современного мира / Е. А. Винниченко // *Вестник Брянского государственного университета*. – 2012. – № 2. – С. 181-183.
  22. Mattei U. Three Patterns of Law: Taxonomy and Change in the World's Legal Systems / U. Mattei. – *American Journal of Comparative Law*. – 1997. – № 45. – P. 5-44.

Луцьков Д. В. Поняття «правовая семья» в сравнительно-правових дослідженнях: методологічне значення

Анотація. Стаття присвячена дослідженню методологічного значення такої категорії юридическої науки, як «правовая семья». Розкриті дослідницькі задачі, розв'язувані з допомогою її введення в понятійний апарат порівняльно-правових досліджень.

Ключові слова: правовая система, класифікація правових систем, правовая семья, види правових систем.

Lukyanov D. Concept «legal family» in comparative legal studies: methodological significance

Summary. The article investigates the methodological significance of this category of legal science as «Legal Family». Revealed research problems solved with the help of her introduction to the conceptual framework of comparative legal studies.

Key words: legal system, the classification of legal systems, the legal family, the types of legal families.